

उमास्वाति-आर्यसमुद्रनां नवप्राप्त पद्यो विषे

मधुसूदन ढांकी

उपर्युक्त विषयमां मुनिवर शीलचन्द्र विजयजीए “टूकी नोंध” १. त्रण मूल्यवान पद्यो अन्तर्गत अनुसंधान अंक ३, पृ. २१ पर उमास्वातिनां बे तथा त्यां पृ. २२ पर आर्य समुद्रना नामे उद्धृत थयेल एक पद्य विषे रसप्रद अने माहितीपूर्ण चर्चा करी छे. अने अनुसंधान अंक ४, पृ. १७ पर एमणे ‘वाचक’ नामे उद्धृत थयेला एक विशेष पद्य पर ध्यान दोर्युं छे, जे उमास्वातिनुं होवानुं एमनुं सूचन छे. प्रस्तुत अंक ४ मां मुनिगज महाबोधिविजये पण उमास्वाति संबंधित एक पद्य विषे उपयुक्त अने पूरक माहिती साथे चर्चा करी छे. अही जे अवलोकनो रजू करुं छुं ते उपरकथित बत्रे चर्चाओने अनुसंधाने छे.

(१)

वाचक उमास्वातिए एमनी हाल उपलब्ध छे ते कृतिओ-सभाष्यतत्त्वार्थाधि-गमसूत्र, प्रशमरति-प्रकरण, अने क्षेत्रसमास जम्बूद्वीपसमास-अतिरिक्त अन्य प्रकरणो रच्यां हशे ते वात निःशंक छे. (अलबत्त एमणे ५०० प्रकरणो रच्यां होवानी, ओछामां ओछुं जिनदत्तसूरिना गणधरसार्धशतक (इ.स. १०४८) थी नोंधाती आवती किं वदन्तीने तथ्यपूर्ण मानी लेवानी जरूर नथी.) पण मुनिप्रवर शीलचन्द्र विजयजीए उद्धृत थयेलां प्रतिमा-प्रतिष्ठा-विधि एवं प्रतिमा-स्नापन-विधिने लगतां जे बे पद्यो १४ मी सदीनी पोथीमां अपायेल हाथनोंध परथी प्रस्तुत कर्यां छे ते वस्तु-विषय अने शैलीनी दृष्टिए मध्यकालना कोई चैत्यवासी जतिनी रचना होवानुं प्रतीत थाय छे. उमास्वातिनी पद्यगुम्फनरीतिमां प्राच्यतानो स्पर्श छे, अने ते पूर्णतया निजस्वी छे: पछीना कर्ताओमां एमनी विशिष्ट शैलीनां दर्शन (या अनुकरण पण) बिलकुलेय थतां नथी. जेम “पूजा-विधि-प्रकरण” – जे स्पष्टतया बहु मोडेनी रचना छे – तेमने नामे चढी गयुं तेम उपर्युक्त बे प्रकरणो पण पश्चातकालीन कर्तानी कृतिने प्राचीनतम अने प्रमाणभूत ठगववा १३मा शतक पहेलां कोइए चढावी दीधां छे. परन्तु नवांगवृत्तिकर अभयदेवसूरिनी स्थानांगवृत्ति अंतर्गत ‘वाचक मुख्य उमास्वाति’ ना नामथी उद्धृत थयेलां दान विषयने लगतां सिलसिलाबंध आठ पद्यो शैलीनी दृष्टिए एमनां जणाय छे. (ए कदाच एमनी विनष्ट श्रावकप्रज्ञप्ति अथवा दानप्रकरण जेवा नामनी जुदी ज

રચનામાંથી લીધા હોઈ શકે.)

(૨)

આર્ય સમુદ્રાચાર્યને નામે જે પદ્ય ઉધ્ધૃત થયેલું છે તે પળ શૈલી અને વસ્તુની દૃષ્ટિ મધ્યકાલીન છે. ઇસ્વીસનના આરંભકાળે થઈ ગયેલા 'આર્ય સમુદ્ર' સાથે એને કંઈ લેવા-દેવા નથી. એ સમયે 'સૂરિમન્ત્ર' સરસ્વાતી ચૈત્યવાસી જમાનાના વસ્તુ-વિભાવોનું અસ્તિત્વ હોવાનું ક્યાંયથીયે પ્રમાણ નથી; અને એ કાળે મુનિઓ પ્રતિમા-પ્રતિષ્ઠા કરાવતા નહીં; ઇસ્વીસનની પાંચમી શતી સુધી પ્રાસ થતા પ્રતિમા-લેખો એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. મારા મતે પ્રસ્તુત સમુદ્રાચાર્ય દશમા શતકમાં થઈ ગયેલા સમુદ્રાચાર્યથી અભિન્ન હોવા ઘટે; જે સમુદ્રાચાર્યે વાયટ ગચ્છના આદિમ જીવદેવ સૂરિના જિન-સ્નાત્ર-વિધિ (પ્રાયઃ ઇસ્વી નવમ શતક) નામક પ્રાકૃતમાં નિબધ્ધ લઘુ ગ્રન્થ પર ઇ.સ. ૧૫૦માં ધોલકામાં સંસ્કૃત વૃત્તિ વા પંજિકા રચી છે તે જ આ કહેવાતા 'આર્ય' સમુદ્ર જણાય છે. સમ્બન્ધકર્તા પદ્ય આ મધ્યકાલીન (ચૈત્યવાસી) સમુદ્રાચાર્યની કોઈ અન્ય સગોત્રી રચના - પ્રતિષ્ઠા- સમ્બન્ધ કોઈ પ્રાકૃત ગ્રન્થમાંથી લેવાયેલું લાગે છે. પાદલિસ સૂરિની નિર્વાણકલિકા (પ્રાયઃ ઇસ્વી ૧૭૫) માં તે (પાઠાંતર ધરવતા પાઠ સાથે) ઉધ્ધૃત થયું છે તે ઘટના રસપ્રદ છે: પળ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત એ છે કે પાદલિસ સૂરિ 'ત્રણ' થયાં છે. એમાં જીવનો સંબંધી હકીકતો-ઘટનામાં પ્રભાવકચરિત (ઇ.સ. ૧૨૭૭) માં જ નહીં પણ તેના પૂર્વે રચાઈ ગયેલી ભદ્રેશ્વર સૂરિની પ્રાકૃત રચના કહાવલિ (પ્રાયઃ ઇ.સ. ૧૦૦૦) માં પણ નામસામ્યને કારણે ભેલવી દેવામાં આવી છે. આદિ પાદલિસ સૂરિ આર્ય નાગહસ્તિ (પ્રાયઃ ઇસ્વી ૧૫૦-૨૦૦)ના શિષ્ય હતા. પ્રતિષ્ઠાનના સાતવાહન રાજા 'હાલ' (કે કળહ)ની સભામાં તેમનાં બેસણાં હતાં; અને પાદલિપુત્રના વિદેશી શક-મુરુણ્ડ ની શાસકની શિરોવેદના તેમણે દૂર કરેલી એવી નોંધ પણ છઠ્ઠા -સાતમા સૈકના ભાષ્ય-ચૂળ્યાદિ સાહિત્યમાં ઉપસ્થિત છે. તેમણે સુપ્રસિદ્ધ તરંગવર્ણકહા અને ઊગોલના કાલજ્ઞાન સંબંધી ગ્રન્થ જ્યોતિષ કરણ્ડકની રચના કરેલી. તેઓએ સૌરાષ્ટ્ર તરફ વિહાર કર્યો જણાતો નથી. (બહુ તો ભૃગુકચ્છ સુધી ગયા હોય). દ્વિતીય પાદલિસ સૂરિ વલ્લભીના મૈત્રક મહારાજ્યના આશ્રમતા યુગમાં થઈ ગયેલા. તેઓ મંત્રસિધ્ધ અને ધાતુવાદ-નિષ્ણાત, કિમિયાગર, હતા; સ્પષ્ટતયા ચૈત્યવાસી હતા. એમણે 'ગાહાજુયલેણ' શબ્દોથી આરંભાતા સુવર્ણસિદ્ધિ યુક્ત મનાતા લઘુસ્તવની રચના કરેલી, જે ઉપલબ્ધ છે. તેઓ ચરિત-કથિત ઢાંક બાજુના ધાતુવિદ્ યા રસસિધ્ધ નાગાર્જુનના ગુરુ-મિત્ર હતા.

અમળે ઢાંક, ગિરિનગર, અને મથુરા (ના સ્તૂપના દર્શનાર્થે) યાત્રાઓ કરેલી. શત્રુંજયની તલ્લેટીમાં ઇ.સ. ૮૧૭ થી પહેલાં અમના નામથી 'પાલિત્તપુર' કિંવા 'પાદલિત્તપુર' (પાલિત્તાનક, પાલિતાણા)ની સ્થાપના થયેલી. વિશેષમાં તેમણે શત્રુંજય પર જિનાલયોની સ્થાપના કરેલી, અને મોટે ભાગે એ પહાડ પર જ સલ્લેખના કરી કાઢાવતિ પામેલા. ત્રીજા પાદલિત્તસૂરિ તે વિદ્યાધરકુલના મંડન ગણીના શિષ્ય હતા. નિર્વાણકલિકા (પ્રાયઃ ઇસ્વી ૧૭૫) તેમની રચના છે. (કર્ણાટ દેશમાં) 'મળ્લખેડ' (અત્યારનું 'મલ્લખેડ' પહેલાંનું 'માન્યલેટક')માં 'કૃષ્ણ ભૂભુજ' એટલે કે રુદ્રકૂટ કૃષ્ણ (તૃતીય) ને જે પાદલિત્ત સૂરિ મળ્યા હશે તે સમયની દૃષ્ટિએ આ ત્રીજા પાદલિત્ત સૂરિ હોવા ઘટે. તેઓ પણ શત્રુંજય સાથે સંકળાયેલા હોવાનું લાગે છે; કેમકે શૈલીની દૃષ્ટિએ તેમજ અંદરની વસ્તુને હિસાબે દશમાં શતકમાં મૂકી શકાય તેવી એક અન્ય રચના-પુણ્ડરીક-પ્રકીર્ણક અપરનામ સારાવલી-પ્રકીર્ણક-પણ તેમની જ કૃતિ જણાય છે, જેનો આધાર લઈ શત્રુંજયના આદિનાથના બિંબના ઉદ્ધારક જાવડશાહ (પ્રાયઃ ઇસ્વી ૧૦૦૦-૧૦૫૦)ના સમયમાં થયેલા દ્વિતીય વજ્રસ્વામીએ લઘુશત્રુંજયકલ્પની રચના કરેલી; અને એ બંનેને નજર સામે રાખી તપાગચ્છીય ધર્મકીર્તિ ગણી (પછીથી ધર્મઘોષ સૂરિ) એ શત્રુંજયકલ્પ (આ.ઈ.સ. ૧૨૪) રચ્યો અને એ ત્રણેના આધારે ચરતરગચ્છીય જિનપ્રભસૂરિએ સ્વરચિત કલ્પપ્રદીપ અંતર્ગત 'શત્રુંજય ગિરિકલ્પ'ની ઇ.સ. ૧૨૨૯ માં રચના કરેલી. (નામસામ્યને કારણે આ બંને પશ્ચાત્કાલીન કર્તાઓએ દ્વિતીય વજ્રને પ્રાચીન વજ્રસ્વામી (આર્ય વજ્ર, ઇસ્વીસનની પ્રથમ શતાબ્દી) અને તૃતીય પાદલિત્ત સૂરિને આદિ પાદલિત્તસૂરિ (આ.ઈ.સ. ૨૦૦-૨૨૫) માની લીધેલા.

વિશેષ નોંધ:- અજિતદેવસૂરિના મોહોન્મૂલનવાદસ્થાનમાં જે પાદલિત્ત સૂરિના પ્રતિષ્ઠાકલ્પની વાત છે તે આ ત્રીજા પાદલિત્ત સૂરિની રચના હોઈ શકે છે; અને ત્યાં જે હરિભદ્રસૂરિ રચિત પ્રતિષ્ઠાકલ્પનો ઉલ્લેખ છે તે આદિ હરિભદ્ર સૂરિનો હોય તો પણ તેમાં જે પ્રતિષ્ઠાવિધિ બતાવી હશે તે મધ્યકાલીન પ્રતિષ્ઠાગ્રન્થોના કથનોની તુલનામાં ઘણી સાદી અને ટૂંકી હોવી જોઈએ. અમના સમયમાં મધ્યયુગથી આરંભાયેલી અતિ વિસ્તારપૂર્ણ જટિલ અને અનેકવિધ પ્રકારની સામગ્રીઓ માંગી લેતી સ્નાનવિધિઓની રમઝટ બોલાવી પ્રાચીન પ્રતિમાઓને અને તેમના અભિલેખોને ઘસીને ચોપટ, લીસાલપટ કરી નાખવાની પ્રવૃત્તિનો હજી અભાવ હતો.

મુનિવર્ય શીલચન્દ્ર વિજયજીએ વાદીવેતાલ શાન્તિસૂરિની ઉત્તરાધ્યયનવૃત્તિ (પ્રાયઃ ઇસ્વી ૧૦૨૫)માંથી 'વાચક' નામથી નિમ્નોદ્ઘૃત્ત પદ્ય પ્રસ્તુત કરી તેને ઉમાસ્વાતિરચિત્ત હોવાનું સૂચન કર્યું છે :

પરિભવસિ કિમ્મિતિ લોકં, જરસા પરિજર્જરિતશરીરમ્।

અચિરત્ ત્વમપિ ભવિષ્યસિ, યૌવનગર્વં કિમુદ્વહસિ ?॥

'વાચકમુખ્ય' ના અભિધાનપૂર્વક જે કંઈ ઉદ્ધૃત થાય તે ઉમાસ્વાતિકૃત હોવાનો ઘણો સંભવ છે; પણ વાચકો તો અનેક થઈ ગયેલા: જેમકે અશ્વસેન વાચક, સિદ્ધસેન વાચક, હારિલ વાચક, ઇત્યાદિ જેવા અને કેટલાક નામ દીધા વગરના વાચકોના ઉદ્ધરણો તેમાં છે, જેની શૈલીનો અને વસ્તુનો ઉમાસ્વાતિની શૈલી અને વસ્તુ સાથે મેલ નથી. (ઉપર ઉદ્ઘૃત્ત પદ્ય ઇસ્વીસનના ૧૭મા સૈકાના પ્રથમ ચરણમાં થઈ ગયેલા તપાગચ્છીય ભાવવિજયની ઉત્તરાધ્યયન વૃત્તિમાં પણ ઉદ્ધૃત છે, જે તેમણે શાન્તિસૂરિની વૃત્તિમાંથી લીધું હશે.) તે પદ્ય અવશ્ય પ્રાચીન છે પણ તેમાં ઉમાસ્વાતિની પદ્ય-નિબન્ધન રીત ન હોતાં નોંધા પ્રકારની અને તેમના કાલ બાદની છે. વસ્તુતયા તેની શૈલી શાન્તિસૂરિ એ નામ દઈને (અને અન્યથા) હારિલ વાચકનાં જે પદ્યો ટાંક્યા છે તેને ખૂબ જ મળતી છે. ત્યાં એવો જ પ્રશાન્ત મૃદુ-મંજુલ પ્રવાહ વરતાય છે અને એવાં જ લલિત-ગંભીર તત્ત્વ તથા વૈરાગ્યપૂર્ણ વિષાદ વિલસતાં દેખાય છે;

યથા;

તથા ચ હારિલવાચકઃ

ચલં રજ્યૈશ્વર્યં ધનકનકસારઃ પરિજનો

નૃપાદ્ વાલ્લભ્યં ચ ચલમમરસૌખ્યં ચ વિપુલમ્। (?)

ચલં રૂપારોગ્યં ચલમિહ ચરં જીવિતમિદં

જનો દૃષ્ટો યો વૈ જનયતિ સુખં સોઽપિ હિ ચલઃ॥

તથા ચ હારિલઃ

વાતોદ્ધૂતો દહતિ હુતભુગ્દેહમેકં નરણાં

મત્તો નાગઃ કુપિતભુજગશ્ચૈકદેહં તથૈવ।

જ્ઞાનં શીલં વિનયવિભવૌદાર્યવિજ્ઞાનદેહાન્

સર્વાનર્થાન્ દહતિ વનિતાઽઽમુષ્મિકનૈહિકાંશ્ચ ॥

તથા ચાહુ:

ભવિત્રીં ભૂતાનાં પરિણતિમનાલોચ્ય નિયતાં

પુણ યદ્યત્કિંચ્છિદ્વિહિતમશુભં યૌવનમદાત્।

પુનઃ પ્રત્યાસત્રે મહતિ પરલૌકૈકગમને

તદેવૈકં પુંસાં વ્યથયતિ જરાજીર્ણવપુષામ્॥

-ઉત્તરાધ્યયન વૃત્તિ

એમ જણાય છે કે હારિલ વાચક-હરિગુપ્ત વાચકની ભર્તૃહરિના વૈરાગ્ય શતક સમાન આજે અપ્રાપ્ત એવી કોઈ અદ્ભુત રચના હતી, તેમાંથી એ સૌ પદ્યો લેવાયાં છે. ઉદ્યોતન સૂરિ કૃત કુવલયમાલાકહા (ઈ. સ. ૭૭૮)ની પ્રશસ્તિ અનુસાર હરિગુપ્ત વાચક હૂણરાજ તોરમાણના ગુરુ હતા. અને એક પરંપરા-ગાથામાં હરિભદ્રના અવસાનની મિતિ સં. ૫૮૫ ઈ. સ. ૫૨૯ અપાયેલી છે તે હરિભદ્રની ન હોતાં હરિગુપ્ત વાચકની હોવાનો તર્ક ત્રિપુટી મહારાજ આદિ વિદ્વાનોનો મત છે, જે ઠીક જણાય છે. એ લક્ષમાં લેતાં પ્રસ્તુત અપ્રાપ્ત કૃતિ ઇસ્વી. ૫૦૦ની આસપાસના અરસાની, અને એથી ઉમાસ્વાતિની કૃતિઓ પછી દોઢસો એક વર્ષ બાદની છે. આ ટાંકણે ઉમાસ્વાતિના પૃથક્ પૃથક્ કૃતિઓના પદ્યો- મૂલમાંથી અને ઉદ્ધૃત થયા હોય તેવા અસલી પણ અનુપલબ્ધ કૃતિઓમાંથી અહીં તુલનાર્થે રજુ કરું છું :

દગ્ધે બીજે યથાઽત્યન્તં, પ્રાદુર્ભવતિ નાઙ્કુરઃ।

કર્મબીજે તથા દગ્ધે, નારેહતિ ભવાઙ્કુરઃ॥

સભાષ્ય તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર

ઋધાત્ પ્રીતિવિનાશં માનાદ્ વિનયોપઘાતમાપ્નોતિ ।

શાઠ્યાત્પ્રત્યયહાનિઃ સર્વગુણવિનાશનં લોભાત્॥

ક્લરિભિતમધુરગાન્ધર્વતૂર્યયોષિદ્વિભૂષણરવાદ્યૈઃ।

શ્રોત્રાવબદ્ધહૃદયો હરિણ ઇવ વિનાશમુપયાતિ॥

સ્નાનાઙ્ગરાગવર્તિકર્વર્ણકધૂપાધિવાસપટવાસૈઃ।

ગન્ધભ્રમિતમનસ્કો મધુકર ઇવ નાશમુપયાતિ॥

મિષ્ટાન્નપાનમાંસૌદનાદિમધુરસવિષયગૃહ્ણાત્મા ।

ગલયન્ત્રપાશબદ્ધો મીન ઇવ વિનાશમુપયાતિ ॥
 નિર્જિતમદમદનાનાં વાક્કાયમનોવિકારરહિતાનામ્ ।
 વિનિવૃત્તપરાશાનામિહૈવ મોક્ષઃ સુવિહિતાનામ્ ॥
 નૈવાસ્તિ રાજરાજસ્ય તત્સુખં નૈવ દેવરાજસ્ય ।
 યત્સુખમિહૈવ સાધોર્લોકવ્યાપારરહિતસ્ય ॥
 યદ્વત્પદ્માધારમપિ પદ્મજં નોપલિપ્યતે તેન ।
 ધર્મોપકરણધૃતવપુરુષિ સાધુસ્તેપકસ્તદ્વત્ ॥
 યદ્વતુરગઃ સત્સ્વપ્યાભરણવિભૂષણેષ્વનભિષક્તઃ ।
 તદ્વદુપગ્રહવાનપિ ન સંગમુપયાતિ નિર્ગન્થઃ ॥

-પ્રશમરતિપ્રકરણ

"ઉક્તં ચ વાચકમુખ્યૈસ્માસ્વાતિપાદૈઃ -
 કૃપણેઽનાથદરિદ્રે વ્યસનપ્રાપ્તે ચ રોગશોકહતે ।
 યદ્ દીયતે કૃપાર્થાદનુકમ્પા તદ્ ભવેદ્ દાનમ્ ॥
 અભ્યુદયે વ્યસને વા યત્ કિંચિદ્ દીયતે સહાયાર્થમ્ ।
 તત્સદ્ગ્રહતોઽભિમતં મુનિભિર્દાનં ન મોક્ષાય ॥
 નટનર્તમુષ્ટિકેભ્યો દાનં સમ્બન્ધિબન્ધુમિત્રેભ્યઃ ।
 યદ્ દીયતે યશોઽર્થં ગર્વેણ તુ તદ્ ભવેદ્ દાનમ્ ॥
 હિંસાનૃતચૌર્યોદ્યતપરદારપરિગ્રહપ્રસક્તેભ્યઃ ।
 યદ્ દીયતે હિ તેષાં તજ્જાનીયાદધર્માય ॥

-સ્થાનાંગવૃત્તિ

ઉમાસ્વાતિની શૈલી ઓજસ્વી, ઝર્જસ્વી, અને અર્થ-ગૌરવી જરૂર છે પણ
 સુલલિત નથી; એમનું ગુમ્ફન વૈરાગ્યવાન સૈધ્ધાન્તિક વિદ્વાનને શોભે તેવું જરૂર છે,
 પણ તેમાં કવિહૃદયની અનુપસ્થિતિ છે.

* * *